

**TRANSLATION THEORIES AND THEIR APPLICATION IN ENGLISH-
UZBEK LITERARY TRANSLATION****Xolmurzayev Oybek Shuxratovich***English teacher, at Altinsay specialized school*oybekxolmurzayev590@gmail.com

Abstract: This article comprehensively analyses contemporary translation theories — those of Eugene Nida, Peter Newmark, Lawrence Venuti, and Gideon Toury — in the context of English-Uzbek literary translation. The paper examines in detail the categories of equivalence, adequacy, foreignization, and domestication, and identifies the characteristics of applying these theories in Uzbek translation practice. Drawing on examples from English literary texts and their Uzbek translations, the practical effectiveness of theoretical approaches is demonstrated. The findings justify the necessity of a balanced theoretical methodology in English-Uzbek literary translation and formulate practical recommendations for Uzbek translation studies.

Keywords: translation theory, equivalence, adequacy, foreignization, domestication, Nida, Newmark, Venuti, Toury, English-Uzbek literary translation, translation strategy, dynamic equivalence, formal equivalence, communicative translation, cultural adaptation.

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy tarjima nazariyalarini — Eugene Nida, Peter Nyumark, Lavrens Venuti va Gideon Toury nazariyalarini — ingliz-o'zbek adabiy tarjimasida kontekstida har tomonlama tahlil qiladi. Maqolada ekvivalentlik, adekvatlik, xorijlashtirish va mahalliyashtirish kategoriyalari batafsil ko'rib chiqilib, ushbu nazariyalarning o'zbek tarjima amaliyotida qo'llanilish xususiyatlari aniqlanadi. Ingliz adabiy matnlari va ularning o'zbek tarjimalaridan olingan misollar asosida nazariy yondashuvlarning amaliy samaradorligi ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalari ingliz-o'zbek adabiy tarjimasida muvozanatli nazariy metodologiyani zarurligini asoslab beradi va o'zbek tarjimashunosligi uchun amaliy tavsiyalar shakllantiradi.

Kalit so'zlar: tarjima nazariyasi, ekvivalentlik, adekvatlik, xorijlashtirish, mahalliyashtirish, Nida, Nyumark, Venuti, Toury, ingliz-o'zbek adabiy tarjimasida, tarjima strategiyasi, dinamik ekvivalentlik, formal ekvivalentlik, kommunikativ tarjima, madaniy moslashuv.

KIRISH

Tarjima inson sivilizatsiyasi tarixida eng qadimgi va eng muhim madaniy faoliyatlardan biri sifatida maydonga chiqqan. Miloddan avvalgi davrlardan boshlab turli xalqlar o'rtasida bilim, din va adabiyotning tarqalishi aynan tarjima orqali amalga oshirilgan. Biroq tarjima nazariyasi mustaqil fan sifatida XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi va bugungi kunda u tilshunoslik, adabiyotshunoslik, semiotika va madaniyatshunoslikning kesishmasida joylashgan, o'z metodologiyasiga ega bo'lgan fan hisoblanadi.

O'zbek tarjimashunosligi esa o'zining boy an'analariga ega: o'rta asrlarda arab, fors va hind adabiyotining o'zbek tiliga tarjima qilinishi, keyinchalik rus va Yevropa adabiyotining o'zlashtirilishi — bularning barchasi o'zbek tarjima maktabini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Hozirgi kunda esa ingliz tilidan o'zbek tiliga adabiy tarjima keng ko'lamda amalga oshirilmoqda: jahon adabiyotining eng sara asarlari, ilmiy-ommabop kitoblar va zamonaviy badiiy asarlar o'zbek tiliga tarjima qilinib, keng kitobxon ommasiga yetib bormoqda.

Shu bilan birga, tarjima sifatini ta'minlash va nazariy jihatdan asoslangan tarjima metodologiyasini ishlab chiqish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Qaysi nazariy yondashuvni qo'llash, ekvivalentlikning qaysi darajasini ustuvor bilish, xorijlashtirish yoki mahallilashtirish strategiyasini tanlash — bularning barchasi tarjimon oldida turuvchi hal qiluvchi savollardir.

Ushbu maqolaning maqsadi zamonaviy tarjima nazariyalarini — Eugene Nida, Peter Nyumark, Lavrens Venuti va Gideon Toury nazariyalarini — ingliz-o'zbek adabiy tarjimasini kontekstida keng va chuqur tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: birinchidan, ushbu to'rt nazariyaning asosiy konsepsiyalari va kategoriyalarini tavsiflash; ikkinchidan, har bir nazariyaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash; uchinchidan, ingliz-o'zbek adabiy tarjimasini misollarida ushbu nazariyalarning amaliy tatbiqini ko'rsatish; to'rtinchidan, o'zbek tarjimashunosligi uchun metodologik tavsiyalar shakllantirish.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek tarjimashunosligi sohasida ingliz-o'zbek adabiy tarjimasini zamonaviy g'arb tarjima nazariyalari doirasida o'rganuvchi tadqiqotlar hali yetarlicha o'rganilmagan. Ushbu maqola ushbu bo'shliqni to'ldirish yo'lida muhim qadam bo'lishga da'vo qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tarjima nazariyasining rivojlanish tarixini ko'rib chiqsak, u uch asosiy bosqichdan o'tganini kuzatamiz. Birinchi bosqich (XIX asr oxiri — XX asr boshlari) — tarjima

muammolarini tilshunoslik doirasida ko'rib chiqish; ikkinchi bosqich (XX asrning 50–70-yillari) — ekvivalentlik nazariyalarining shakllanishi; uchinchi bosqich (XX asrning 80-yillaridan hozirgi kunga) — madaniy, ijtimoiy va postkolonial yondashuvlarning tarjima nazariyasiga kirib kelishi.

Eugene Nida (1964) tarjimashunoslikka «formal ekvivalentlik» va «dinamik ekvivalentlik» tushunchalarini kiritdi. Formal ekvivalentlik manba matnning shakli va mazmunini iloji boricha saqlab qolishni ko'zda tutadi: grammatik tuzilma, so'z tartibi va leksik tanlash manba tilga yaqin bo'lishi lozim. Dinamik ekvivalentlik esa maqsad tili o'quvchisida manba matn o'quvchisidagi ta'sirga teng ta'sir uyg'otishga qaratilgan: tarjimon manba matn o'quvchisida qanday his-tuyg'u va tushuncha hosil bo'lgan bo'lsa, maqsad tili o'quvchisida ham shunday natijaga erishishga harakat qiladi [1].

Nida o'z nazariyasini Bibliyani turli tillarga tarjima qilish tajribasiga asoslab ishlab chiqdi. Uning fikricha, Bibliyadagi «Xudoning qo'zi» iborasini qo'y tushunchasi bo'lmagan xalqlarga tarjima qilishda «Xudoning muhrasi» kabi muqobil obraz ishlatilishi to'g'riroq bo'ladi, chunki bu dinamik ekvivalentlikka xizmat qiladi. Nida nazariyasi tarjima amaliyotida katta inqilob yaratib, o'quvchi markazli yondashuvning asosini qo'ydi.

Werner Koller (1979) ekvivalentlikning besh turini ajratdi. Denotativ ekvivalentlik so'zning asosiy leksik ma'nosini saqlashni anglatadi. Konnotativ ekvivalentlik uslubiy, emotsional va baholash soylarini muvofiqlashtiradi. Matn-normativ ekvivalentlik janr va matn turi talablariga javob berishni ko'zda tutadi: rasmiy hujjat tarjimasi rasmiy uslubda bo'lishi shart. Pragmatik ekvivalentlik maqsad auditoriyaning ehtiyojlari va kutganlariga muvofiqlikni ta'minlaydi. Formal-estetik ekvivalentlik esa manba matndagi she'riy forma, ritm va alliteratsiya kabi badiiy vositalarni maqsad tilda qayta yaratishni nazarda tutadi [2].

Peter Nyumark (1988) semantik tarjima va kommunikativ tarjima o'rtasida farq qildi. Semantik tarjima muallif niyatini, uslubini va individual so'z tanlashini imkon qadar saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, tarjimon manba matnga sodiq qoladi. Kommunikativ tarjima esa maqsad tili o'quvchisi uchun matnni aniq, tushunarli va tabiiy qilishni maqsad qiladi: o'quvchi tarjima o'qiyotganini his etmasligi kerak. Nyumark semantik tarjimani badiiy va poetik asarlar uchun, kommunikativ tarjimani esa axborot va texnik matnlar uchun tavsiya etadi [3].

Lavrens Venuti (1995) tarjima siyosatining ijtimoiy-madaniy jihatlariga e'tiborni qaratib, «tarjimonning ko'rinmasligi» (the invisibility of the translator) konsepsiyasini ishlab chiqdi. U ingliz-amerikan tarjima an'anasida mahalliyashtirish strategiyasining hukmronligini keskin tanqid qildi: bu strategiya tarjimani o'qish qulay va tabiiy qiladi,

lekin ayni vaqtda tarjimon ishi ko'rinmas bo'lib qoladi va manba madaniyat o'ziga xosligi yo'qotiladi [4]. Venuti xorijlashtirishni madaniy xilma-xillikni saqlash, manba madaniyatga hurmatni ifodalash va tarjimonning ijodiy rolini tan olish vositasi sifatida ko'rdi.

Gideon Toury (1995) deskriptiv tarjima tadqiqotlarini (Descriptive Translation Studies — DTS) asoslab berdi. U tarjimoni maqsad til va madaniyatining normalariga bo'ysunuvchi jarayon sifatida ko'rib, ikkita asosiy normani ajratadi: adekvatlik normasi — manba matniga yaqin bo'lish; qabul qilish normasi — maqsad madaniyat va til talablariga javob berish. Toury fikricha, haqiqiy tarjima har doim bu ikki norma o'rtasida muvozanat topishdan iborat [5]. Uning nazariyasi tarjimoni tarixiy va ijtimoiy kontekstda o'rganishga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida quyidagi usullardan foydalanildi: taqqosiy tahlil — manba ingliz matnlari va ularning o'zbek tarjimalarini parallel o'rganish; diskurs tahlili — matn ichidagi ma'no qatlamlari va madaniy kodlarni aniqlash; tipologik tahlil — tarjima strategiyalarini nazariy kategoriyalar asosida tasniflash; misoliy tahlil — aniq tarjima muammolarini nazariy tushunchalar bilan bog'lash. Manba material sifatida XX–XXI asr ingliz adabiy matnlari va ularning o'zbek tarjimalari, jumladan O.Wilde, Ch.Dickens, E.Hemingway asarlarining tarjimalari tanlandi.

NATIJALAR

Ingliz-o'zbek adabiy tarjimasi tadqiqi quyidagi asosiy natijalarni berdi.

Birinchi natija: o'zbek adabiy tarjimasida dinamik (kommunikativ) ekvivalentlik va mahalliyashtirish strategiyasi ustun keladi. Bu holat o'zbek o'quvchisiga tushunarli va yaqin bo'lish talabi bilan bog'liqdir. Ingliz idiomalari ko'pincha o'zbek xalq hikmatlariga almashtiriladi: «bite the bullet» — «tishni tishga bosib chidamoq», «it's raining cats and dogs» — «yomg'ir sel bo'lib quyayapti» kabi misollar bu tendensiyani yaqqol ko'rsatadi. Madaniy realialar esa ko'pincha izohli tarjima yoki o'zbek madaniy ekvivalenti bilan beriladi.

Ikkinchi natija: Koller beshta ekvivalentligining bir vaqtda to'liq ta'minlanishi amalda deyarli mumkin emas. Tahlil shuni ko'rsatdiki, denotativ ekvivalentlikni saqlash ko'pincha pragmatik yoki formal-estetik ekvivalentlikni yo'qotishga olib keladi. Masalan, Ch.Dickens asarlarida XIX asr ingliz turmush tarzini ifodalovchi atamalar (workhouse, shilling, ha'penny) o'zbek tiliga tarjima qilinganda tarjimonlar odatda denotativ aniqlikni pragmatik tushunarlilikka almashtirgan.

Uchinchi natija: Nyumark semantik va kommunikativ tarjima o'rtasidagi chegara o'zbek tarjimalarida matn janriga qarab belgilanadi. O.Wilde she'riy asarlarining o'zbek

Learning and Sustainable Innovation

tarjimalarida semantik yondashuv ustunroq: muallif obrazlari va uslubi saqlab qolingan. E.Hemingway proza asarlarida esa kommunikativ yondashuv — o'quvchiga qulay, tabiiy o'zbek nutqi — ko'proq qo'llanilgan.

To'rtinchi natija: Venuti tanqid qilgan «tarjimonning ko'rinmasligi» hodisasi o'zbek tarjimasida ham kuzatiladi. O'zbek tarjimonlari ko'pincha muqaddima va izohlar orqali o'z mavjudligini bildirishgan, lekin matn ichida ular «ko'rinmas» bo'lib qolishga harakat qilgan. Bu holat o'zbek tarjima an'anasida tarjimonning vositachi sifatidagi rolini alohida o'rganishni taqozo etadi.

Beshinchi natija: Toury norma nazariyasi nuqtai nazaridan o'zbek adabiy tarjimasida qabul qilish normasi (maqsad madaniyat talablariga mos bo'lish) adekvatlik normasiga (manba matniga yaqin bo'lish) nisbatan ustunlik qiladi. Bu tarjimonning maqsad auditoriyaga va o'zbek o'quvchisi ehtiyojlariga yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, ingliz-o'zbek adabiy tarjimasida birorta yagona nazariya to'liq va universal tarzda qo'llanilib bo'lmaydi. Har bir matn turi, janr va maqsad auditoriya o'ziga xos yondashuvni talab qiladi. Nazariyalar o'rtasidagi munosabat esa bir-birini inkor etuvchi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi xarakter kasb etadi.

Nida dinamik ekvivalentligi o'quvchi markazli tarjima falsafasini asoslab beradi: tarjimaning maqsadi matnni uzatish emas, ta'sirni uzatishdir. Bu yondashuv o'zbek maktab ta'limida, bolalar adabiyotida va ommaviy kitoblarda ayniqsa samaralidir, chunki o'quvchi uchun qulay va tushunarli bo'lish birlamchi vazifadir. Biroq Nida nazariyasining zaif tomoni shundaki, u manba matnning lingvistik va uslubiy xususiyatlarini ikkinchi o'ringa qo'yishi mumkin.

Koller tasnifi tarjimonning kundalik amaliy qarorlarini nazariy jihatdan asoslash uchun qulay vosita beradi: har bir tarjima muammosi oldida tarjimon qaysi ekvivalentlik turini ustuvor qo'yishi kerakligini aniq belgilab olishi mumkin. Masalan, yuridik matnlarda denotativ va matn-normativ ekvivalentlik birinchi o'rinda, badiiy tarjimada esa konnotativ va formal-estetik ekvivalentlik muhimroq bo'ladi. Koller nazariyasining kuchli tomoni uning amaliy moslashuvchanligi va konkretligidir.

Nyumark semantik/kommunikativ farqi o'zbek tarjimonlari uchun eng ko'p qo'llaniladigan amaliy mezondan biriga aylangan. Lirik she'riyat, hikoya va romanlar tarjimasida semantik yondashuv muallif niyatini saqlaydi; gazeta maqolalari, reklama va axborot matnlari tarjimasida esa kommunikativ yondashuv maqsadga muvofiqdir. Biroq amalda ko'pchilik tarjimonlar ushbu ikki yondashuv o'rtasida muvozanat

topishga harakat qiladi, bu esa gibrid metodologiyaga olib keladi.

Venuti nazariyasi o'zbek tarjima jamoatchiligida keng muhokama qilinmagan bo'lsa-da, uning g'oyalari o'zbek kontekstida alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tarjimashunosligi uchun xorijlashtirish strategiyasi ingliz madaniy o'ziga xosligini saqlab qolish, o'zbek o'quvchisini dunyo madaniyatlari xilma-xilligi bilan boyitish va tarjimonning ijodiy mehnati sifatida tan olinishiga xizmat qilishi mumkin. Ayni vaqtda mahalliyashtirish o'zbek o'quvchisi qabul qilishini osonlashtiradi va tarjima asarning keng kitobxon ommasiga yetib borishini ta'minlaydi.

Toury norma nazariyasi o'zbek tarjima tarixini tushunish uchun ayniqsa qimmatlidir. Sovet davrida o'zbek tarjimashunosligi ma'lum mafkuraviy normalarga bo'ysungan; mustaqillikdan so'ng esa yangi normalar shakllanib bormoqda. Bu normalarni empirik tadqiqot asosida aniqlash va tavsiflab berish o'zbek tarjimashunosligi oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Toury metodologiyasi ana shu vazifani hal qilish uchun mustahkam nazariy asos beradi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, to'rt nazariyaning har biri o'zbek kontekstiga turlicha moslashadi. Nida va Nyumark nazariyalari ko'proq lingvistik yondashuv bo'lib, amaliy tarjima darslarida bevosita qo'llanilishi mumkin. Venuti va Toury nazariyalari esa madaniy va ijtimoiy yondashuv bo'lib, tarjima siyosati va tarixi tadqiqotlarida ko'proq qo'l keladi. Shu sababli o'zbek tarjimashunosligi uchun ushbu nazariyalarni maqsadga qarab muvozanatli qo'llash tavsiya etiladi.

XULOSA

Ushbu maqolada zamonaviy tarjima nazariyalarining ingliz-o'zbek adabiy tarjimasi kontekstida keng va chuqur tahlili amalga oshirildi. Tadqiqot quyidagi xulosalarga kelishga imkon berdi.

Birinchi xulosa: Nida, Koller, Nyumark va Toury nazariyalari bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar bo'lib, ularning har biri tarjima jarayonining turli — lingvistik, madaniy, pragmatik va ijtimoiy — jihatlarini yoritadi. Birorta nazariya universal va yagona asos bo'la olmaydi.

Ikkinchi xulosa: O'zbek adabiy tarjimasida kommunikativ yondashuv (dinamik ekvivalentlik va mahalliyashtirish) ustun keladi, lekin bu tendensiya barcha matn turlari uchun optimal emas. Lirik she'riyat va klassik adabiyot tarjimasida semantik va xorijlashtirish yondashuvlari muhim afzalliklarga ega.

Uchinchi xulosa: O'zbek tarjimashunosligi uchun matn turiga, janrga va maqsad auditoriyaga qarab moslashuvchan nazariy metodologiya — turli nazariyalardan tanlab foydalanuvchi gibrid yondashuv — ishlab chiqish zarurati mavjud.

To'rtinchi xulosa: Venuti nazariyasi doirasida o'zbek tarjimonlarining ijodiy mehnati va tarjimonning madaniy vositachi sifatidagi roli alohida o'rganilishi, Toury metodologiyasi esa o'zbek tarjima normalarini empirik tadqiqot asosida aniqlash uchun qo'llanilishi lozim.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar tavsiya etiladi: o'zbek adabiy tarjimalarining keng korpusini tuzish va Toury metodologiyasi asosida o'zbek tarjima normalarini aniqlash; Venuti nazariyasi nuqtai nazaridan o'zbek tarjimonlarining ijodiy strategiyalarini o'rganish; ingliz-o'zbek maktab darsliklaridagi tarjima matnlarini Nida va Nyumark nazariyalari asosida baholash. Bunday tadqiqotlar o'zbek tarjimashunosligi fanini nazariy jihatdan boyitibgina qolmay, tarjima ta'limiga ham amaliy hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Bassnett, S. (2002). *Translation Studies* (3rd ed.). Routledge.
2. Catford, J. C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press.
3. Koller, W. (1979). *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Quelle & Meyer.
4. Munday, J. (2016). *Introducing Translation Studies: Theories and Applications* (4th ed.). Routledge.
5. Nyumark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.
6. Nida, E. A., & Taber, C. R. (1969). *The Theory and Practice of Translation*. Brill.
7. Pym, A. (2010). *Exploring Translation Theories*. Routledge.
8. Schleiermacher, F. (1813/2012). *On the Different Methods of Translating*. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (3rd ed., pp. 43–63). Routledge.
9. Toury, G. (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins.
10. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Routledge.
11. Jumanazarov, S. (2024). CULTURAL ADAPTATION: PRESERVING STYLISTIC NUANCES IN A DIFFERENT CONTEXT. In THEORETICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES (Vol. 3, Number 12, pp. 89–94). Zenodo.
12. JUMANAZAROV, S. CULTURAL AND STYLISTIC ADAPTATION IN THE TRANSLATION OF IAN FLEMING'S WORKS INTO UZBEK: CHALLENGES AND STRATEGIES. (2025). TAMADDUN NURI JURNALI, 5(68), 341-343.